І. І. Глизь

ІДЕЯ САМОВРЯДУВАННЯ У ТВОРЧОСТІ М. ДРАГОМАНОВА

М. Драгоманов мав прагматичний погляд на історичний досвід України. Він був проти того, щоб Україну представляли як географічне поняття, без реальної історії, без розуміння того цивілізаційного процесу, який починався в Україні у Наддніпрянщині, що не могло і не може не проявлятися, зокрема, в історичній пам'яті поколінь. Він вважав, що Україна не була раніше, як і за його життя глухою провінцією Росії, хоча й намагалися зробити її такою. Пояснював це тим, що її історична пам'ять була наполовину власною, з особливою традицією державотворення, а друга частина історичного досвіду також не російська і не польська, а європейська. Остання риса суспільного розвитку до того ж характерна не тільки для України, а й для Росії, адже Україна для неї була «провідником європейського впливу взагалі, який ішов із Польщі не тільки в Україну, але й в Москву» [1]. Він вважав, що вся Східна Європа є історично відсталою від західної її частини, але знайомство з нею дасть «нам керівні нитки для правильного прогресу політичного, соціального і культурного». Україна хоч і була до ХУІІІ ст. більш відсталою частиною Європи, але була органічною часиною культури Європи, а відірвана від неї після свого підкорення деспотичній і централізованій Російській імперії. Більше того між Україною і Європою створилася стіна [2].

Суспільні процеси в Росії після поїздки М. Драгоманова за кордон у наукове відрядження, а потім з втечею від переслідування в Женеву, бачилися йому по іншому. Оригінальність нового бачення української історії і завдань визвольного руху є найважливішим аргументом для вивчення багатогранної діяльності М.Драгоманова, враховуючи навіть помилковість окремих положень і часову віддаленість праць. Наприклад, залишаючись патріотом України, він будував проект входження України у федерацію з Росією, звичайно, як захисний варіант програми націотворення в умовах перспективних соціальних перетворень в імперії, які відбувалися в 60-70-х роках XIX ст. Як конституціоналіст він вірив у можливості демократичної держави забезпечити права особи і громадянина, цілої нації при умові, що

суспільство стане освіченим, буде спроможним рухатися в бік демократії і прогресу. Він надіявся на майбутню спроможність саме Росії, а не Австро-Угорської імперії, до об'єднання усіх українських земель у єдиній державі. Як позитивіст не втрачав надії на прогресивні перетворення самодержавної Росії у децентралізовану федерацію з обласним самоврядним устроєм. Очевидно художня література, закордонні видання і нелегальна діяльність російських організацій, яку він надзвичайно уважно вивчав, давали підстави дивитися на майбутнє імперії по іншому, ніж це майбутнє могли уявити гнані в підпілля україножфіли українських губерній.

У слові від редакції «Освобождения» до «Собрания политических сочинений» М. Драгоманова навіть П. Струве визнав, що М. Драгоманов був першим, хто дав усій російській демократії «широку і зрозумілу політичну програму», що «він перший різко і чітко пояснив російському суспільству суть і значення конституційного порядку і, особливо, прав особи, початків самоврядування» [3]. О. Кістяківський у своєму щоденнику, коментуючи прочитану брошуру М. Драгоманова «Турки зовнішні і турки внутрішні» писав, що поступок автора брошури є «розривом з нинішнім режимом», що йому «необхідна політична свобода, всенародне земське представництво, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканістю свободи особи, слова, зібрань, товариств» [4]. Тобто була єдність думок громадівців на суть демократичних перетворень в державі, але віри і впевненості у позитивних кінцевих результатах великих реформ і трансформації устрою не було.

М. Драгоманов часто підкреслював, що українське відродження або націотворення, а на той час в цьому була суть діяльності громадівців в Україні, не може обмежуватися тільки культурницькою роботою, адже тоді воно стає хатнім, національно обмеженим заняттям, оскільки воно не давало прямих відповідей на питання з ким і куди прямувати українцям. Цьому присвячено кілька його праць, які поза увагою нашого дослідження. Більше уваги він приділив критиці поглядів не своїх товаришів, а польських і російських ліберальних авторів, які ніби не помічали етнічних українських земель та інтересів. В одній із найбільше аргументованих з цього питання праці «Історична Польща і великоросійська демократія» М. Драгоманов захищав українську

політичну думку від нав'язування їй польської і російської парадигми (там більше йдеться про погляди О. Герцена) на етнічні українські кордони/території й історичні права українців.

В іншій праці «Вольный Союз - Вільна спілка» (з проектом статуту і його поясненням), яка відкриває погляди М. Драгоманова на значення самоврядних установ у перебудові суспільних відносин, він виклав програму як підготувати українців до входження у федеративну державу з певним можливостями повної автономії в ній для України. Названі праці дають можливість найповніше зрозуміти його політичне кредо: етнічні землі – це спадщина українського народу на якій він і тільки він має повне право господарювати, а не інший народ чи влада іншої держави.

У «Проекті заснування статуту українського товариства «Вільна Спілка» та «Пояснюючій записці», яка в чотири рази більша за проект, М. Драгоманов звернув увагу в першу чергу громадівців й тих українців, які могли за освітою прийняти його ідею, що метою українського товариства «Вільна Спілка» в Росії є «політичне, економічне і культурне визволення українського народу і тих іноплемінних колоній, які живуть серед них» [5]. Українці в інших державах мали б створювати інші організації, адже скрізь різні можливості для ініціатив і діяльності громад. Оскільки автор пропонував створювати «Вільну Спілку» в державі, де не було політичної свободи, то на перше місце він поставив завдання домагатися політичної свободи, під якою розумів «недоторканість національності (мови) у приватному і публічному життя», а також інші права людини і громадянина, місцеве (сільське, міське, волосне, повітове і обласне) і державне самоврядування, яке проявлялося б сходами і виборними зборами делегатів з представників усіх народів.

На найвищому рівні державна влада у демократичній федерації також мала бути виборною. До Державної Думи депутатів мали обирати за виборчими округами, а до Союзної Думи – із гласних обласних дум, які б діяли згідно місцевих наказів. Між перервами в роботі Державної Думи мала діяти Наглядова комісія. М. Драгоманов як науковець, не революціонер, вирішив основне питання влади в центрі. Самодержавство ліквідовувалося не революційним шляхом, а консенсусом політичних сил мав призначатися «наслідний імператор», або, можливо, «вибраний на строк Голова Всеросійської Державної Спілки». Цей голова-

імператор мав призначати міністрів. Держава мала б військо для захисту зовнішніх кордонів, але внутрішні порядки охороняли б війська, які б завжди були при обласних думах. Ось така частково вирішена справа призначення влади пропонувалася для децентралізації федерації, для керівництва співжиттям громадян Росії, адже основна увага влади у «Проекті» була звернута на забезпечення політичної свободи і самоврядування. Драгоманов намагався свідомим українцям показати, що головною метою спілчан є «об'єднання усіх жителів України в діяльності для свободи і благополуччя рідної землі, а також з'єднання всіх теперішніх класів населення України в одне рівноправне ціле». М. Драгоманов був упевнений, що в таку організацію, як «Вільна Спілка» підуть не лише свідомі громадівці - різночинці, але й дворяни, адже в Україні ще була пам'ять, що українське дворянство простонародне із козацької старшини, що воно має виступати проти самодержавства і цим «відплатити простонароддю борг за виявлені йому несправедливості» [6].

Автор проекту звернув увагу майбутніх спілчан, щоб вони добре познайомилися з політичним, соціальним і культурним життям західноєвропейських народів, а також і з своєю країною. Члени спілки мали підвищувати свій розум і моральний рівень, досягати високого становища в суспільстві. Як етнограф він рекомендував членам Спілки шукати в кожній місцевості і в кожному класі такі сторони життя, спогади і устремління, які «можуть служити природною основою для приєднання до Спілки», шукати «спогади про минулу свободу і рівноправність, як наприклад, про самоврядування повітів по так званому Литовському праву, міст по так званому Магдебурзькому праву; про світські і церковні самоврядні громади і волості, про братства, про самоврядування козаків (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про різностанові з'їзди під час Гетьманщини, про Січ і Вільне Товариство Запорожжя і т.п. і т.п.. В історії він брав впевненість у практичній силі ідеї самоврядності і спроможності його програми вселити віру в свій досвід, у глибокі народні ініціативи і традиції, які разом з новим європейським досвідом відродять українську націю.

М. Драгоманов у своїй програмі «Вільна Спілка» виходив з того, що демократичний федеративний союз є шляхом для вирішення політичного, економічного й національного завдання

українців й усіх народів, які проживали в Україні. У «Пояснювальній записці» він дав історичну довідку коли і як Україна втратила статус держави і чому попала в політичну залежність, «в становище саме ненормальне». Це відбулося, зокрема й тому, що відбулося відчуження вищих станів від маси народу, адже вони «засвоїли собі признаки панування над українським народом націй: великоросійської, польської, німецької та угорської». Складнощі і перспективи діяльності заради свого народу наражалися в суспільстві на великий песимізмі і зневіру в тому, що працювати задля визволення українського народу в даний час «є вузьке стремління», тому що інтереси усіх народів у тісному зв'язку, мовляв, є «непрактичним, тому що основою політичної діяльності в даний час служить держава, а не національність». М. Драгоманов вже тоді відзначив, що процеси глобалізації дійсно швидко наростали, але реальні умови діяльності громадського діяча вимагали сил, здібностей і розуміння проблем своєї нації. Тому треба працювати на своєму полі політичної діяльності, серед свого народу. Він підкреслює, що українці є окремим народом, заперечує протилежне твердження «чиновників і політиканів, які навмисне спотворюють справу в казенних паперах і газетних статтях», в той час як в наукових монографіях вчені визнають українців окремим народом.

М. Драгоманов вважав, що український рух має вищу мету – повернути націю в сім'ю європейських народів, а свідома діяльність члена Спілки на користь громадянської свободи і самоуправління, а також на з'єднання освічених класів з масами народу допоможе українській нації скоротити відстань між народом України і народами Європи. У справі політичної свободи, вважав автор проекту, питання про «особисті права і місцеве самоуправління має бути важливіше питання про державне представницьке правління», адже для кожної особи недоторканість його індивідуальних прав «набагато суттєвіше права впливати навіть прямо, а особливо не прямо, на хід державних справ». Драгоманов підкреслив, що політична свобода сама по собі не може бути метою, а є тільки умовою для забезпечення життя і розвитку суспільства. У цілому саме пояснювальна записка є історичним документом особливої ваги про погляди автора на історичний процес в минулому в Україні і про практичні завдання членів

Спілки, які за 10-15 років мали б розгорнути активну діяльність у боротьбі за автономію України.

Демократизм громадівця завжди актуальний, адже він мав здійснюватися через самоврядність найменшого колективу, кожного етносу на певній території федерації. У статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» він підпирає свої думки цитуванням імпонуючих йому ідей М. Костомарова із статті «Україна» в «Колоколе»: «В Україні ця ідея (федералізму –. Авт.) відразу набрала світлої форми федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості, при загальній особистій і громадській свободі» [7]. Тобто він назвав кирило-мефодіївців батьками визвольної ідеї, чиї ідеї він розвивав, або як висловився М. Грушевський, переносив ідеї братства з «грунту слов'янофільської (федерація слов'янських народів) на реальну основу сучасних відносин» [8]. Під «реальною основою» позиції М. Драгоманова слід розуміти політичні реалії його життя і діяльності, адже його федерація мала б будуватися на основі нової децентралізованої демократичної Росії, де б було розвинуте самоврядування на всіх адміністративних рівнях. Драгоманов вважав, що без федерації не може бути свободи, республіки, соціалізму. Він відкидав ідеї лідерів російських народників – централістський соціалізм П. Лаврова, а тим більше бланкістсько-змовницький соціалізм П. Ткачова.

Федералістська ідея по різному нуртувала в попередників: в середовищі декабристів – у Товариства з'єднаних слов'ян як федерація слов'янських народів, а в російській столиці М. Муравйовим пропонувався проект конституції централізованої федерації Росії з новим обласним поділом. У програмних документах Кирило-Мефодіївського братства ідея слов'янської федерації набрала політичного звучання, але вона ще не розроблялася як проект в розвитку, ця ідея влилася у визвольний рух другої половини XIX ст. з працями М. Драгоманова. М. Костомаров не лише в програмних документах братства був пропагандистом ідеї федерації, він після відбуття покарання нагадував про неї новим поколінням. Тому Драгоманов бачив у Костомарова подібність ідеї федералізму з самоврядуванням місцевих общин, адже вони обидва бачили її втілення в сучасному світі в таких країнах як Швейцарія і Північно-Американські

Сполучені Штати, з чиїх конституцій списували ідеї федералізму ще декабристи.

Члени Братства (Костомаров і Куліш) і після опублікування спогадів, боячись нових переслідувань, не вступали ні в які дискусії щодо своєї програми. Громадівці ж з свого боку не могли без документів знати її з оригіналів (слідча справа була засекречена до початку ХХ ст.), щоб зрозуміти для чого внесена і куди вела теоретична ідея федерації у програмі Братства, адже існувала і політична сторона їхньої програми. Братство сьогодні нам бачиться як революційна організація, що мала на меті в кінцевому результаті самостійну Україну. Шлях входження України до утопічної всеслов'янської федерації фактично був лише прикриттям їхніх самостійницьких домагань. Ця думка нами підтримується повністю, адже вона випливає із аналізу Слідчої справи Братства і висловлена вже кількома авторами, моїми попередниками у 30-ті і 50-ті рр. ХХ ст. Отже, мета батьків ідеї була інша.

Ціле покоління наступників братчиків, тобто громадівці, зокрема і Драгоманов, не були обізнані із справжніми намірами тієї таємної організації із-за глибокої утаємниченості документів. Костомаров і Куліш часів «Основи» були вже іншими, і в листуванні з першими громадівцями, які розгортали діяльність недільних шкіл, наставляли їх працювати лише для просвіти народу, бути поміркованими, не дратували владу надмірними нагадуваннями про себе.

М. Драгоманов продовжив розвивати ідею федералізму в інших умовах, пропонував Україні повну автономію у демократичній децентралізованій державі, яка ще не позбулася самодержавства і не мала ще сил його позбутися.. Така автономія мала б нібито незалежність від центру у вирішенні найголовніших, життєво необхідних політичних, економічних і культурних потреб. Ним керувала віра у велику силу ініціативи українців, вільних від волі чиновництва центру. Цю ідею продовжують вселяти й сучасники, реформатори державного ладу, щоб довести доцільність встановлення найповнішого місцевого самоврядування.

На започатковані земства, вважав М. Драгоманов, можна вже дивитися «як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації», що «українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні, і, значить, в усій Росії» [9]. Відкидаючи

імперські культурно-національні інтереси, які ніяк ніби не проявлялися у державної нації, він іноді писав про однаковість завдань і напрямків у діяльності земств в України і Росії, а саме, про їх «демократизм і думку про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ…». З цього М. Драгоманов робив хибний висновок, що «політико-адміністративні ідеали земств великоросійських, як і українських, є однакові з програмою наших кирило-мефодіївських братчиків, звісно без її занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства» [10]. Але ж в оригіналі програми Братства немає в чистому вигляді «американства», воно появилося під час захисту в слідчих документах і найбільше в спогадах М. Костомарова. М. Драгоманов уже як політолог європейського рівня зрозумів, що слов'янської федерації, про яку мріяли братчики, після 1848 р., коли російська імперія показала себе як жандарм Європи, уже неможливо створити, панславізм відкинуто як реакційну теорію назавжди, а отже, не йдеться про єдиний слов'янський народ.

Національне відродження, як ідея минулого століття, мало відбуватися на всіх етнічних землях. Драгоманов працював для того, щоб українці в обох імперіях піднялися до самоусвідомлення і політичної дії. Тому він велику увагу приділяв співпраці з молодими українськими патріотами, активними діячами Галичини, а найбільше Львова, які визначалися з напрямком своїх політичних інтересів. Він допомагав І. Франку і М. Павлику бачити і відстоювати інтереси загальноукраїнського руху, а також боровся проти вузьких москвофільських інтересів деяких галичан.

Київські громадівці, відділені кордонами від Драгоманова, не завжди розуміли його європейські погляди на суспільний процес, особливо коли він кардинально змінив свою позицію, ставши соціалістом. М. Драгоманов зумів взяти дещо від кожного європейського революційного спрямування, але оригінально вибудовував свій федералізм як теорію на національній основі. Він встановив. що революції, наприклад у Франції, не змінювали централізму на децентралізм і демократію у вигляді федералізму, тому там в регіонах не розвивалося самоврядування общин. У Росії теж, мовляв, навіть якби самодержавство і централізм змінилися парламентаризмом, без децентралізму суть федерації залишиться тією самою. Зміни політичної ідеології режиму, вважав

М.Драгоманов, не змінюють системи управління, якщо не провести реформ, які поставлять на перше місце політичні права і свободи особи, й особливо традиції народу. Бюрократична машина любого ладу убиває громадянську ініціативу, руйнує природні соціальні зв'язки, там буде місця самоврядуванню. Тільки реальна децентралізація федеративних структур за умови існування свободи громадян створюються умови для розвитку місцевого самоврядування, яке передбачає створення і об'єднання автономних общин, які перебирають адміністративну владу із центру, із столиці в общини, де й має вирішуватися колегіально доля всіх життєво важливих питань

Повторимося, що М. Драгоманов уявляв собі федеральну систему побудованою на соціалістичних засадах. Асоціації общин, союз общин мав охопити український народ, щоб можна було вільно робити те, що хочеш, працювати там де хочуть члени громади, щоб якась община не примушувала іншу робити не те, що вона хоче. Він був переконаний, що вільними можуть бути невеликі общини, асоціації, спілки общин, які б через делегатів вирішували свої проблеми. Чи мав перспективу такий общинний соціалізм, питання не закрите, адже у ліберальної демократії є місце і для ініціатив самоврядних структур сучасності. М. Драгоманов вивчав функціонування такого суспільства, де з середньовіччя існувало суспільство громад як федерація спілок. Традиції козацької спільноти й Швейцарії були тим прикладом, що переконали нашого громадівця у життєвості самоврядного суспільства. Козацтво тривалий час розвивалося традиційно як демократичне самоврядне, воєнізоване і общинне суспільство. Звичайно це дещо застарілі моделі суспільства, але їх історичні традиції не вмирали і будили історичну пам'ять поколінь, особливо тоді коли російський централізм душив, урівнював і нівелював особливості народного життя.

Сучасниця М. Драгоманова С. Русова, яка бачила і чула його молодим, у 30 років, тобто від початку 70-х років XIX ст., у 1905 році писала: «Головний синтез своїх політичних переконань Драгоманов висловив у своїй програмі, у відомій всім українцям праці «Вільна Спілка». С. Русова писала (на початку революції і під враженням від поступок самодержавства), що від опублікування його програми в Женеві вона не застаріла, адже її недавно детально було розібрано в одній із ліберальних французьких газет. Автор

французької публікації вважав, що Драгоманов написав свою роботу під значним впливом федеративного ладу північної Америки, що вона обґрунтована точним і всебічним знанням обставин в Росії. Тому, робить висновок С. Русова, програма набула в Росії особливого значення «для єднання задля спільної роботи, і після повалення самодержавства в тому числі» [11]. Мовляв, федералізм для України можливий як шлях відродження державності, коли абсолютний демократизм стане умовою всякого політичного і соціального устрою. Вона вважала, що для його забезпечення М. Драгоманов висував найширший розвиток місцевого самоуправління і повну автономію найдрібніших населених пунктів. Хоча навіть тогочасна Франція, відзначав автор французької публікації, була прикладом централізму, який паралізував найкращі форми місцевого управління в середині держави. Ось чому, писала Русова, «тільки широко поставлене самоврядування найдрібніших областей дійсно забезпечує всій масі населення користування правами людини і громадянина» [12].

У праці «Австро-руські спомини» М. Драгоманов опублікував лист у «Правду», підписаний разом з іншими громадівцями, де наголошувалося, що федералізм є теорія пригнічених, недержавних народів проти панування державницької націй, тому «як слов'яни і українці визнаємо себе друзями федеральної системи – тобто не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського» [13]. Будучи представниками козацького народу і його історичної традиції, Драгоманов з товаришами підкреслювали, що самоврядність є тією базою державного устрою, який створює і перевіряє суспільство на демократизм, де особа мала бути вільною від любого примусу навіть на обов'язковість працювати де потрібно, а не де хочеться. Під кінець життя соціаліст-мрійник писав, що він «певнісінький, що згода між нами і великоросами в політичних формах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби» Там же Драгоманов писав про можливість згоди «між нами і великоросами в політичних формах» [14].

І це тоді надіявся на краще, коли Росія була без конституції, українці не визнавалися окремим народом, де земства не могли заснувати початкової школи з українською мовою викладання або

видрукувати необхідну книжку рідною мовою. І це при тому, що Драгоманов у праці «Восемнадцать лет войны чиновничества с земством» відзначав: «Майже всі питання політичного життя держави в наш час зводяться до питання про самоврядування, яке розкладається на два підрозділи: самоврядування загальнодержавне і самоврядування місцеве» [15]. Драгоманов звертає увагу, що європейська думка і її еліта прийшли до визнання необхідності передавати управління на місця, що навіть у Прусії, де панує «політична диктатура» розроблявся проект місцевого самоврядування. Але ж у Росії чиновники від влади особливо старанно заважали народній школі, яка не вирішувала політичних питань, яку земство опікало і фактично створило. На Правобережжі земств не було до 1914 р., а де земств не було, там місцеве українське населення було взагалі майже неписьменним. У земських губерніях (Чернігівська і Полтавська губ.) до школи ходив один учень від 85 жителів губернії, а де не було земств (Київська, Волинська і Подільська губ.) – один учень ходив до школи лише від 285 жителів [16]. М. Драгоманов у названій праці звернув увагу й на те, що російське чиновництво, навіть у Положенні про земські установи (1864 р.) обмежило їх права, а в наступні роки взагалі «верховна влада взяла сторону чиновництва і земські люди виявилися розбитими», «бюрократам на свавілля віддані зв'язані по руках і ногах виборні представники народу» [17]. Тобто автор, критикуючи бюрократію і самодержавство, все ж надіявся іноді на краще майбутнє, на творчість народу.

Як демократ і мислитель М. Драгоманов аналізував багатофакторні процеси суспільного життя, намагався їх представити у своїх працях з проекцією на українські інтереси. Спадок його різнопланової наукової діяльності – у в галузі історії, етнографії, літературознавства і політології складає до 60 томів праць. Найбільший інтерес в них він проявив до історичного минулого й тогочасного стану літературного і політичного процесів в Україні і Росії. Його цікавили шляхи майбутнього для українців, їх можливі досягнення автономії у демократичній федеративній державі, яка б задовольнила права і свободи окремої вільної людини.

У відліку часу і досвіду політичного життя ми знаємо напевне, що нічого доброго з одним центром в Росії зробити Україні було неможливо. Самоврядні історичні традиції

українського народу, як основа його програми, мають іншу сутність, адже і верховна і місцева влада будувалася за виборним принципом. Творчі можливості самоврядних структур в Україні проявлялися і розвивалися у певні періоди революційних перетворень, опиралися на більшість і на певній території – Запорізька Січ, Військо Запорозьке чи Гетьманщина, але це не вся етнічна територія і не вся історія. Але як патріот свого краю він вірив у відродження пам'яті народу, як часто віримо в це й ми, сучасники далеко не соціалістичних перемін в Україні.

Драгоманов вважав, що у федеративній і децентралізованій державі мали бути всі українські етнічні території, тоді створилася б велика критична маса одного народу в одній державі і цим впливала б на федерацію своєю традицією і культурою, вона вже ніяк не могла б асимілюватися і русифікуватися. Однак і цей аспект проекту програми федерації був перевірений часом. Українці не випадково на своїй території морилися голодом, і не випадково їх роз'єднували підкупом, посадами і кар'єрою, фальшивою ідеологією. Зверхністю великоросійської культури, після насадження влади самодержавства, Україна обкрадалася і перетворювалася в провінційне суспільство. Тому праві були лише ті, хто ідею незалежності нації ставив на перше місце, адже тільки самостійна Україна зможе разом з вільними європейськими народами і державами, як і мріяв М.Драгоманов, забезпечити свій політичний розвиток.

1.Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Вибране. – К., 1991. – С.6. 2.Драгоманов М.. «Вольный Союз - Вільна Спілка. – Женева, 1884. – С.93)
3. Струве П. От редакции «Освобождения». // Драгоманов М. Собрание. политич. соч. – Paris, 1906.– Т.1. – С. 10.
4. Кістяківський О.Ф. Щоденник: – К., 1994. – Т.1(1874-1879). – С.305.
5. Драгоманов М.. «Вольный Союз - Вільна Спілка. – Женева, 1884. – С.7. 6. Там само. – С. 21- 22.
7. Його ж. М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. – К., 1991. – С. 346.
8. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос». – СПб., 1907. – С. 51.

9.Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу//Вибране. – К., 1991
– С.546.
10. Там само.
11. Його ж. Документи і матеріали. 1841-1994. – Львів, 2001. – С.393 –394).
12. Там само. – С.395).
13. Його ж. Австро-руські спомини (1867- 1877 // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.2. – С.218.
14. Його ж. Чудацькі думки…// Вибране. К.,1991. – С.546.
15. Його ж.Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. – Geneva, 1883. – С.1.
16. Там само. – С. 77.
17. Там само – С. 24.

К. П. Двірна

ЛІБЕРАЛЬНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

Лібералізм, як ідеологічна течія, проповідує ідеї свободи, суверенітету, гуманізму, демократії, які й сьогодні залишаються актуальними.

Істотною ознакою лібералізму є відстоювання мирного, реформістського шляху здійснення перетворень у суспільстві. Витоки лібералізму як сукупності філософських, політичних, правових поглядів сягають у XVII ст., але як самостійна течія він сформувався в середині XIX ст., набув популярності на рубежі XIX – XX ст. Ідейно-теоретичні основи лібералізму були розроблені видатними просвітителями Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Т. Джефферсоном та ін., які обґрунтували пріоритет особистої свободи людини, рівність громадян перед законом, засади правової держави. Співзвучні погляди висловлювали й українські мислителі, зокрема, Г. Сковорода, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. У XIX ст. ліберально-демократичні ідеї лягли в основу ряду суспільних і громадських рухів та політичних об'єднань [1].

Ліберальний напрям в українській суспільно-політичній думці накреслив Михайло Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – публіцист,